

DE KERKBOW IN NOORD-BRABANT GEDURENDE DE LATERE MIDDELEEUWEN

Het schijnt dat in onze provincie ook na 1300 de kerkbouw nog lange tijd stilgestaan heeft. Er zijn slechts enkele nog bestaande kerken (of restanten ervan) aan te wijzen, die tussen dat jaar en het midden van de 15e eeuw tot stand kwamen. Er is stellig meer geweest, maar door gebrek aan documentatie is dat niet meer na te gaan. Na de in ons vorig artikel behandelde kerken komt er een periode van honderd jaar, waarvan we helemaal niets weten. Dan begint het met een enkel monument als te Leende, Loon-op-Zand en Sprang, maar na 1450 breekt plotseling, met de opbloei van het Bourgondische tijdperk, de bouwlust los en wordt Brabant volgebouwd met nieuwe kerken.

Een overzichtelijke bespreking daarvan vraagt een bepaalde indeling van de stof. Ik heb daarvoor de volgende gekozen:

1. De grote Brabantse school, met de monumentale stadskerken van 's Hertogenbosch, Breda en Bergen-op-Zoom.
2. De streek tussen de Maas en de Peel.
3. De Kempen, waarmee bedoeld wordt het gebied van de Meierij van Den Bosch en de aansluitende gebieden waar sterke Kempische invloed valt te bespeuren.
4. De Baronie van Breda en West-Brabant.

In al deze gebieden treft men karakteristieke kerktypen voor de streek aan, maar men vergete niet, dat in een groot aantal gevallen de indeling niet altijd even doelmatig is.

Men zou ook de gebruikelijke classificatie kunnen behouden van: eenbeukige kerken, hallekerken, kruiskerken, basilieken, pseudobasilieken enz. Ten dele komt deze classificatie zelfs met de gekozenen overeen, maar dat alles zal straks vanzelf blijken.

1. De grote Brabantse bouwschool.

Deze wordt niet nader besproken, omdat daarover voldoende te vinden is in de bekende handboeken van LEURS, VERMEULEN en OZINGA. Behalve de genoemde stadskerken zouden daartoe ook gerekend kunnen

11) Vergelijk het Kapittelstokje van F. Smulders: De Heren van Bokstel.

worden de dorpskerken van Oirschot, Boxtel en de verdwenen kerk van Zundert.

2. De streek tussen de Maas en de Peel.

De kerken in dit gebied horen stijlkundig geheel bij Noord-Limburg en het aangrenzende Duitse gebied tot aan de Rijn. Kenmerkend voor deze groep is, behalve een bepaald torentype, de afwezigheid van de dwarsbeuk en het regelmatig gebruiken van stenen gewelven; naast eenbeukige kerken vindt men er vooral pseudobasilieken en hallekerken. In dit stukje Brabant is zo goed als niets meer van de oude kerken overgebleven. Het meeste is in de laatste honderd jaar gesloopt en wat er toen nog stond in 1944—45 verwoest. De vroegere kerk van Cuyk was een goede representant van het pseudobasilicale, transeptloze overwelfde type, die van Sambeek van een interessante tweebeukige hallekerk; de eveneens verwoeste kerk van Vierlingsbeek, hoewel in deze eeuw vergroot met een neogothisch transept, had ook een volledig bewaarde stenen overkluizing. De enige kerk van dit Maaslandse type die nu nog over is, is de meest westelijk gelegen vertegenwoordigster ervan te Leende. Maar in Leende is de Kempische invloed even opvallend als de Maaslandse. De zuilen hebben er Maaskapitelen en de gewelven zijn eveneens Maaslands; de basicale opbouw en de aanwezigheid van een transept betekenen Brabants-Kempische beïnvloeding. Leende ligt dan ook halverwege Eindhoven—Weert.

3. De Kempische bouwschool.

In de Kempen komen allerlei kerktypen voor, het enige gemeenschappelijke kenmerk is de afwezigheid van stenen gewelven. De hallekerk ontbreekt er op een heel enkele uitzondering na, evenals de eenbeukige kruiskerk. We houden dus nog drie soorten over, die alle in gelijke mate vertegenwoordigd zijn, namelijk eenbeukige kerken, basilicale, en al dan niet verhoogde pseudobasilicale.

a. Eenbeukige Kempische kerken.

Van deze soort zijn alleen nog maar kleine kapellen aan te wijzen, de grotere, die eens parochiekerk waren, zijn alle door nieuwe vervangen of zo sterk gewijzigd, dat de oorspronkelijke toestand niet meer te zien is. Enkele der bedoelde kerkjes zijn ontstaan door verbouwing van een oud romaans eenbeukig kerkje. Dieden, Dennenburg, Waalre en Netersel zijn voorbeelden van deze wijze van verbouwen. Het kerkje van Netersel is echter verdwenen. Te Waalre heeft men de oorspronkelijke romaanse kerk weer gereconstrueerd. Daarbij is de door de verbouwing aan het Romaanse schip toegevoegde westelijke travée, die de verbinding met de toren vormt, blijven staan hetgeen erg lelijk is. Niet altijd hebben deze eenvoudige kerken een toren en een afzonderlijke koorpartij. Hoe klein ze ook zijn, herhaaldelijk blijken ze toch nog verbouwd te zijn. Nu eens werd er een travée aan toegevoegd, dan weer een koor, dat soms smaller en kleiner, soms breder en hoger is dan het schip. Sommige hebben een westtoren, andere een torenachtige verdikking en verhoging van de voorgevel, weer andere alleen maar een dakruiter. Vele devotiekapellen op kleine gehuchten die geen eigen parochiekerk bezaten, behoren tot deze groep. Ik noem de Hasseltse kapel te Tilburg, die wel verdiende eens opgeknapt te worden. Verder de voormalige kapel te Schaik onder Oss, waarvan het koor niet meer bestaat. Een aardig voorbeeld was het kleine kerkje van Schaft, afgebeeld in het boek over Borkel en Schaft van P. DE JONG O.C.R., die het bij vergissing romaans noemt. De vroegere O. L. V. kapel te Eersel, thans raadhuis, geeft

nog een vrij goede indruk van zo'n eenvoudig gebouw. Een meer monumentaal voorbeeld van een parochiekerk in dit genre was de in 1861 gesloopte kerk van Valkenswaard. Deze, in het midden van de 15e eeuw gebouwd, beschikte over een flinke westtoren, een schip van vijf door drie maal versneden haaks geplaatste steunberen gescheiden, travéeen en een smaller en lager koor van twee travéeen met driezijdige sluiting. Elke travée had spitsbogige vensters; een doorlopende waterlijst ter hoogte van de onderdorpels der vensters omgaf het gehele gebouw; de ingang bevond zich aan de zuidzijde van het schip. De gehele kerk was van baksteen, het in de Kempen bij uitstek gebruikte bouw materiaal, met in de dagkanten der vensters enkele tufsteenblokjes. De kerk is afgebeeld bij BANNENBERG, St. Willibrord in Waalre en Valkenswaard. Een betere afbeelding ervan uit 1730 bevindt zich in de topografische atlas van het Provinciaal Genootschap (no. 3076).

b. Basilicale Kempische Kerken.

Tot deze groep behoort een aantal flinke dorpskerken uit de jaren 1400—1550. Ze hebben alle een basilicaal schip, een eenbeukig, meestal driezijdig gesloten koor en in de meeste gevallen een eenbeukig dwarsschip. Gewelven bezitten ze niet, tenzij als neogothisch toevoegsel, maar ze zijn gedekt door houten tongewelven, hele tonnen boven middenbeuk, koor en transept, halve boven de zijbeuken. Het materiaal is ook hier baksteen met soms spaarzaam gebruik van natuursteen aan vensters of ter verlevendiging van steunberen en muurvlakken. De oudste van deze groep, Deurne, hebben we al vermeld. De nogal sterk gewijzigde kerk van Loon-op-Zand is zowat een eeuw jonger. Sterk gewijzigd, zo niet geheel verdwenen, zijn trouwens bijna alle van deze groep. Er bevonden er zich in Noord-Brabant zeker een vijftig, waarvan de grootste helft geheel verdwenen is. Een zeer gaaf voorbeeld is het uit het midden van de XVe eeuw daterende St. Clemens kerkje te Gerwen. Weliswaar zijn er enkele overblijfsels van een oudere kerk in verwerkt en is er een stuc-gewelf dat de vroegere houten tongewelven vervangt, maar geen andere kerk van deze groep vermag ons een beter beeld te geven van wat de bouwmeesters uit die tijd eigenlijk bedoelden. De uiterste soberheid van het geheel is ook kenmerkend voor hun opvattingen. De geheel bakstenen kerk heeft een basilicaal schip van drie travéeen, door steunberen gescheiden en met enkelvoudige spitsboogvensters; het dwarspand dat even hoog en ongeveer even breed is als de middenbeuk heeft aan beide sluitgevels een hoog spitsboogvenster tussen overhoekse steunberen. Het koor, even hoog en breed als de middenbeuk, heeft één diepe travée en een driezijdige sluiting. Ten westen van het schip staat de vierkante bakstenen toren ook even breed als de middenbeuk. Inwendig wordt de middenbeuk van de zijbeuken gescheiden door ronde zuilen met de typische Brabantse koolbladkapitelen, waarop spitse scheibogen. Het stucgewelf is in het begin van de vorige eeuw aangebracht, toen het vorige door het omwaaien van de torenspits vernield werd. Bij de meeste andere dorpsbasiliekjes waren transept en koor veel lager en smaller dan met de maten van het schip overeenkomt. Dat was dan ook de reden, waarom ze later door grotere werden vervangen. Zo ging het b.v. te Geffen, waar vroeger een heel klein koor met transept tegen de nog bestaande hoofdbeuk aanstond. De oorspronkelijke toestand is nog te zien op een tekening van Spilman uit de 18e eeuw. In Rosmalen gebeurde iets dergelijks. De kerken van Geffen en Rosmalen vertonen nog een eigenaardigheid, die men vroeger meer tegen-

kwam, namelijk een afwisseling van nissen en vensters in de muren van de hoge lichtbeuk. Iets dergelijks zag men in de verdwenen kerken van Stratum en Veghel en nog vele andere. Een andere afwijking van het strakke schema van Geffen, het voorkomen van venstergroepen van drie per travée in de hoge lichtbeuk hebben we al voor het verdwenen deel van de kerk van Deurne gesignaleerd. Ook dat kwam op andere plaatsen voor. We kunnen het nog zien in Lage-Mierde, maar daar zijn het telkens twee inplaats van drie vensters. Sommige kerken waren aan de gehele buitenzijde rijk met spaarnissen versierd, juist zoals de laatmiddeleeuwse kerktorens. Een zeer rijk voorbeeld was de nog niet lang verdwenen kerk van Tongelre, waarvan nog foto's bestaan. Men zag dat ook aan de kerken van Stiphout en Someren.

c. De pseudobasilieken en de verhoogde pseudobasilieken.

Dit echt Kempisch kerktipe heeft de eigenaardigheid, dat de middenbeuk van het kerkship, en soms ook van het transept, weliswaar hoger is dan de flankerende zijbeuken, maar toch geen eigen lichtopeningen kent. Soms is dat zelfs onmogelijk, omdat er boven de scheibogen van het schip eenvoudig geen plaats meer is voor vensters; dan worden ook alle drie de beuken gedekt door een enkel schilddak. Soms is er weliswaar een min of meer hoge muur boven de scheibogen, en is deze ook buiten te zien, als een strook, van een enkele steenlaag tot een à twee meter hoog, tussen de bedakingen van middenschip en zijbeuken, maar ook dan zit daar geen enkele lichtopening in. Dit zijn dan de verhoogde pseudobasilieken. Een enkele keer heeft men in die strook toch weer een paar kleine lichtgaatjes gemaakt en zo wordt het dus eigenlijk weer een basiliekje. Als men de pseudobasilieken nader onderzoekt en daarvoor in de ruimte tussen dak en gewelf kruipt (of een topografische atlas raadpleegt) blijkt nog al eens, dat zo'n pseudobasiliek vroeger wel verhoogd is geweest of zelfs eenmaal een basiliek was. Daaruit valt wel op te maken, dat dit soort kerken het jongste tipe is in de ontwikkeling der bouwvormen. Dat klopt ook met wat we uit schriftelijke bronnen over de bouwtijd weten. Het was een goedkoop soort kerk voor kleine dorpen, waar men toch graag over een flinke ruimte beschikte of voor plaatsen, waar men in de toekomst iets geweldigs wilde bouwen (de middeleeuwen waren sterk in het uitdenken van geweldige projecten, die zelfs na eeuwen niet verwezenlijkt konden worden), of daar waar na brand, oorlog of andere tegenslag een basiliek tot deze rang gedegradeerd werd. Toch waren de middeleeuwen kunstzinnig genoeg om dit soort kerken, die de kenmerken van een noodoplossing met zich dragen, op te trekken in een bekoorlijke vorm, die het op onze boerendorpen beter doet dan menig kathedraalachtig gebouw, dat door zijn massale omvang heel de burgerbouw in de omgeving dooddrukt. Het moeilijke punt in deze kerken is de verlichting van de middenbeuk, die bepaald onvoldoende is. Met allerlei kunstgrepen is getracht daaraan tegemoet te komen, b.v. door het aanbrengen van vensters in de kap van de middenbeuk en door het zo groot mogelijk maken van de zijbeuksvensters, die daartoe tot boven de zijmuren verhoogd werden, omlijst door een topgeveltje met steekkap. Dit laatste voerde soms zelfs tot een geheel oplossen van de zijbeuksmuren in een reeks aaneensluitende topgevels met grote vensters en steekkappen, die tegen de middenbeuksbedaking aansloten. Omdat de pseudobasilieken vaak op kleinere dorpen staan, die weinig groeiden, en omdat het eenvoudige, sterke gebouwen zijn, die weinig onderhoud vereisen, zijn er nog al veel

bewaard gebleven. Het zijn ook heus niet allemaal kleine kerkjes. Kerken met respectabele afmetingen komen in dit genre ook voor. Een monumentaal voorbeeld is de hervormde kerk te Waalwijk; een even grote van de verhoogde soort was voor haar verbouwing de kerk van Oosterhout. Wat koor en transept van deze kerken betreft, deze onderscheiden zich niet van wat men bij de andere kerktypen aantreft. Een enkele maal ontmoet men transepten, die ook pseudo-basilicaal aangelegd zijn, b.v. in Hilvarenbeek en Alphen (beide slechts met een, westelijke, zijbeuk). Ook pseudobasilicale koorpartijen komen voor, in onze provincie ken ik er echter geen.

Voorbeelden van weinig of niet gewijzigde pseudobasilieken van de eenvoudigste soort vindt men in Diessen en Middelbeers. Met verhoogde zijbeuksvensters en topgevels: in Helvoirt en de verdwenen kerken van Berlicum, Alphen, Erp en Heeswijk. Een reeks van topgevels was te zien in Budel (afgebroken) en in Heusden en Baarle-Hertog (zwaar beschadigd in 1944). De voormalige kerk op het Heike in Tilburg was een verhoogde pseudobasiliek, de kerk van Poppel die nog bestaat, lijkt in dit opzicht, ook wat koor, transept en toren betreft, sprekend op de verdwenen Tilburgse. Asten had een verhoogde pseudobasiliek, die later de gedaante van een onverhoogde kreeg door wijziging van de bedaking. Die van Dongen is door verbouwing van een beschadigde basiliek ontstaan. Het schip van de kerk van Bergeijk vertoont topgeveltjes met vensters ter verbetering van de lichtinval, niet alleen in de zijbeuken, maar zelfs in de kap van de middenbeuk, zo dat de basilicale opvatting hier langs een omweg weer verschijnt. Al deze kerken hebben, of liever hadden, houten tongewelven, want de neogothiek heeft er zich nog al eens mee bemoeid. Het bouw materiaal is altijd baksteen met hier en daar toepassing van natuursteen, in toenemende mate naar gelang de kerk van jongere datum is.

Echte hallekerken, d.w.z. kerken met een aantal even hoge en even brede beuken naast elkaar, zijn in de Kempen, trouwens in heel Brabant niet te vinden. Die van Hilvarenbeek en Geertruidenberg zijn onvolledige, bovendien door verbouwing ontstaan. De enige zuivere hallekerk (behalve Sambek) stond te Etten in de Baronie, maar daarvan is alleen nog maar een stuk van het middenkoor bewaard gebleven.

4. De eenbeukige kruiskerken van Midden en West Brabant.

In de Baronie vindt men naast de ook elders voorkomende typen een aantal kerken, dat ik vermeld als kenmerkend voor die streek, omdat het daar overheerst en daar buiten niet gevonden wordt.

Het zijn de kerken van Breda (Markendaal), Nijhoven (Baarle-Nassau), Ryen, Rijsbergen, Teteringen, Ossendrecht (Markiezaat) die alle verdwenen zijn. Verder te Gilze en Sprundel, maar die zijn sterk verbouwd in de vorige eeuw, en tenslotte te Chaam, waar met de toren ook het kerkship verwoest is in de laatste oorlog.

Van deze kerken, die dus in alle onderdelen eenbeukig waren, waren koor en transept van dezelfde breedte. Het koor was met een driezijdige absis gsloten, behalve Markendaal dat een rechtgesloten koor bezat. Het schip was iets breder dan het koor. Ten westen van het schip stond een meestal niet omvangrijke toren. De bouwdelen waren met eenvoudige houten tongewelven en zadeldaken gedekt. Merkwaardig is, dat de kerk van Ginneken, die in de tachtigjarige oorlog nog al beschadigd was, in 1630 in de gedaante van een eenbeukige kruiskerk werd hersteld, met opoffering van het vroeger bestaande basilicale schip. De vroegere kerk van Teteringen

was bij een verbouwing aan de zuidzijde van het schip uitgebreid met een pseudobasilicale zijbeuk.

Het slot van ons kort overzicht der Middeleeuwse Brabantse dorpskerken geeft een weinig bemoedigend beeld: alles verdwenen of vernield! Het is onze bedoeling ten vervolge op deze inleiding een reeks artikeltjes te wijden aan de afzonderlijke kerken van ons gewest, waarin wat uitvoeriger op bouwgeschiedenis en bouwvormen zal worden ingegaan.

H. RUHE

NASCHRIFT.

Voor heemkundigen die verdere studie van dit onderwerp willen maken, volgt hier een opgave van de voornaamste litteratuur.

KALF, De monumenten van de Baronie van Breda.

VERMEULEN, Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst.

Voorlopige lijst der Ned. Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel X.

STAN LEURS e.a., Geschiedenis der Vlaamsche Kunst.

Repertorium betreffende Ned. Monum. van Gesch. en kunst (vooral voor tijdschriftart.).

FOCKEMA ANDREAE en TER KUILE. Duizend jaar bouwen in Nederland I.

Het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen te 's Hertogenbosch bezit een uitstekende verzameling afbeeldingsmateriaal van alle mogelijke Brabantse gebouwen, ook van wat al lang verdwenen of veranderd is. Hieronder ook foto's van alle tekeningen uit het handschrift van Verhees voor vele kerkgebouwen de enige bron waaruit wij iets over het uiterlijk te weten kunnen komen. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft van vele kerken opmetingen en ook foto's en ander afbeeldingsmateriaal. Het is mij verder gebleken, dat van verdwenen of verbouwde kerken ter plaatse herhaaldelijk nog belangrijk afbeeldingsmateriaal aanwezig is, dat elders niet bekend is. Met enige moeite is dat zeer wel te verzamelen door plaatselijke werkzame heemkundigen, die er niet alleen zelf plezier van kunnen hebben, maar er bovendien ook anderen gelukkig mee kunnen maken. Uit ervaring weet ik, dat men op het Prov. Genootschap zelfs schijnbaar waardelozes zaken als een oude prentbriefkaart dankbaar aanvaardt, om niet te spreken van foto's, tekeningen, schilderijen enz., die van menig verdwenen gebouw nog kunnen bestaan.